

Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Bir Katkı

Özgür TEOMAN*

The rationality of maintaining the production by the small commodity producers turned out to be a questionable phenomenon when the production on the subsistence level was precariously undermined in terms of costs as a result of policies directed to punish the agricultural sector put into application after 1980. As opposed to this; the number of family enterprises representing small commodity producers is on the increase in today's Turkey. Paradoxical as it seems to be; this is accounted by the fact that the small commodity producers introduced two resistance mechanisms despite the growing capitalist production and distribution relations. These can be cited as an increase of labour exerted by the household people on production and orienting towards working in agriculture and non-agricultural multiple works. Working as wage earners in agriculture has focused on production activities whereby the dependency of the agricultural production is lessened through the technological development. Working in the non-agricultural multiple jobs can be assessed as a phenomenon connected with the proleterianisation which the capitalist mode of production supplied to the small commodity producers within the framework of the interaction between the rural and urban centres.

1. Giriş

Türkiye'de 1980 sonrasında geliştirilen genel ekonomik politikaların bir uzantısı niteliği taşıyan tarım politikalarının, bütün olarak tarım sektörünü, özel olarak ise tarımsal üreticileri olumsuz yönde etkilemiş olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Ekonomiyi oluşturan tüm sektörler için olduğu gibi tarım sektörünün de her türlü denetimin dışında bırakılarak piyasa sisteminin gerektirdiği rekabet koşullarına terk edilmesi gayreti, 20. Yüzyılın son çeyreğinde uluslararası sermayenin pazar denetimini güçlendirme gayretinin bir sonucu olarak benimsenebilir. Globalleşme başlığı altında, gelişmekte olan ülkelere yaptırım niteliğindeki kararlarla enjekte edilen bu gayret, Dünya Ticaret Örgütü'nün iki binli yılların başındaki görüşmelerinde, tarım sektörünü müdahale ve denetimlerden arındırmaya yönelik olarak bir kez daha somut biçimde ortaya çıkmıştır. Bu yazıda yapılmak istenilen katkı, Türkiye'de kırsal üreticileri üretim süreci dışında bırakmaya varabilecek denli güçlü etkileri bulunan söz konusu piyasa merkezli politikaların, üreticiler üzerindeki

* Arş. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

dönüştürücü özelliklerini ve üreticilerin dönüşüm karşısında son yıllarda geliştirmiş oldukları direnç mekanizmalarını ortaya koymaktır.

2. Türkiye Tarımında Küçük Meta Üretimine Tarihsel Bir Yaklaşım

Tüm sosyal bilimcilerin üzerinde fikir birliği oluşturdukları olgu, özel bir topluluğu, içerisinde bulunduğu egemen üretim biçiminin doğasını anlamadan kavramanın imkansız olduğudur (Rudra 1988: 374). İncelenen topluluk tarım sektöründe üretimi gerçekleştiren kırsal kategoriler olduğuna göre, öncelikle bu kategorilerin geçmişte hangi üretim biçiminin egemenliği altında üretim ve bölüşüm ilişkilerini gerçekleştirdiklerinin kısa bir değerlendirmesi, günümüz koşullarının daha iyi kavranabilmesi açısından yararlı olacaktır.

Üretim biçimi, toplumsal gelişmenin her aşamasında belirli toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik mal ve hizmet üretiminin üretim ilişkilerince nasıl belirlendiğinin yoğunlaşmış bir ifadesi (Oyan 1998: 2) ya da üretim güçlerinin ve ilişkilerinin birbirine bağlı bir kombinasyonu (Rudra 1988: 378) olarak tanımlanabilir. Dolaysız üretim güçlerinin artı ürününe el koymanın özel ekonomik biçimleri, üretim ilişkilerini oluşturmakta, üretim ilişkilerinin temeli ise emek, sermaye, toprak gibi üretim güçleri üzerindeki mülkiyet ilişkilerinde saklı bulunmaktadır. Öyle ki üretim güçlerinin üretmiş olduğu artı ürüne ekonomik veya ekonomi dışı yollarla el konulması, mülkiyetin ve dolayısıyla denetimin bir toplumsal sınıfın elinde toplanmasına, karşılığında ise başka bir sınıfın mülkiyet haklarının belirli ölçülerde ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Üretim güçlerinin mülkiyetini ele geçiren sınıfın beklenen gayreti ise, artı ürünün sistematik olarak doğrudan üreticilerden maledinmeye başlaması olarak somutlaşmaktadır (Oyan 1998: 67). Ancak üretim ilişkileri ile üretim güçleri setinin her farklı kombinasyonu, yeni bir üretim biçimi tanımlamaz. Zaman içerisinde üretim ilişkileri ile üretim güçleri beraberce değişmekle birlikte, üretim biçimi sadece üretim ilişkileri ve üretim güçleri setindeki çeşitli kritik değişmeler meydana geldiğinde farklılaşmaktadır. Bu nedenle üretim biçimi dinamik bir kavram olup, üretimin herhangi bir aşamasında birden fazla üretim biçimi beraberce var olabilmektedir. Ayrıca her üretim biçimi kendi içinde oluşma, gelişme ve gerileme olmak üzere üç temel aşamadan geçmekte (Oyan 1998:3) ve mevcut üretim biçimleri arasında hangisinin egemen üretim biçimi olduğu, aşamanın karakterini belirlemektedir (Rudra 1988: 381).

Türk tarımında 1950'li yıllara dek Osmanlı'dan devralınan, tarımsal artığa vergileme yoluyla merkezi otorite ve yerel temsilcileri tarafından el konulması yöntemine dayanan Asya Tipi Üretim Biçimi (Akat 1977: 42), kendisi dışındaki üretim biçimlerinin yayılmasını engellemiştir. Bu nedenle üretici birey, mülk sahibi, ortakçı, kiracı, maraba gibi çeşitli sosyo-ekonomik kimlikler altında üretimini gerçekleştirmekle beraber devletin artık çekimine dayalı etki merkezinden

kurtulamamıştır. Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin siyasi ve askeri olarak gücünü yitirdiği dönemlerde dahi tarımsal artığa el koyma konusundaki kararlılığı bu konuda etkin faktör gözükmektedir.

19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren dünya kapitalizminin yayılmacı politikalarının yön verdiği gelişmeler doğrultusunda, bölgesel azınlıklar ve yabancılarca üretim amaçlı olarak kurulan büyük ölçekli işletmeler ise kapitalist anlamda bir dönüşümü gerçekleştirmede yetersiz kalmışlardır. Bu yetersizliğin gerisinde, toprağın görece bol, emeğin kıt olduğu koşullarda ülke içerisindeki yüksek işgücü maliyetleri sebebiyle söz konusu işletmelerin küçük tarımsal işletmeler karşısındaki rekabet gücü eksikliği bulunmaktadır (Keyder 1983: 139).

Cumhuriyet sonrasında piyasa ilişkilerinden kopuk, geçimlik üretime dayalı kırsal üretim yapısı, 1950'li yıllara dek, Ege Bölgesi kıyı şeridi ve ovaları ile Çukurova Bölgesi ve Marmara Bölgesi'nin bazı yöreleri hariç tutulursa, fazla değişmeden kalmıştır. Yapısal statükonun korunması, kırsal üretimi kent ve kasabalara taşıyacak ulaşım olanaklarının yetersizliği ve tarımsal verim düzeyini yükseltebilecek modern girdi kullanımı eksikliği yardımıyla açıklanabilir. Bu dönemde gerçekleştirilen demiryolu hamlesi ancak illeri birbirine bağlamaya yettiğinden, tarımsal artığın piyasaya ulaştırılmasında yetersiz kalmıştır. Tek Parti yönetimince başlatılan kırsal alandaki eğitim seferberliği ise henüz tarıma modern girdi arz edebilecek sanayiler kurulma aşamasında olduğu ve sulu tarıma geçiş için gerekli alt yapı yatırımları gerçekleştirilemediği için kırsal üreticiyi geçimlik tarzda üretimden piyasaya yönelik üretime yöneltmede arzu edilen başarıyı sağlayamamıştır.

1950'deki iktidar değişikliğinden sonra uygulamaya konulan yeni tarım politikaları ile beraber kapitalist üretim biçiminin koşullarının, Türk tarımına, geçmişe kıyasla daha süratli bir biçimde ve farklı bir boyutta nüfuz etmeye başladığı gözlenmektedir. Bu koşullar arasında belirleyicilik özelliği taşıyan piyasa koşulu, ülke genelinde küçük mülk sahiplerinin geçimlik üretimden sıyrılarak, sermaye birikiminde bulunabilen, kapitalist üretim biçimine eklemlenmiş üretici birimler (Lehman 1982: 152) haline dönüşmeleri gerçeğini beraberinde getirmiştir. Üreticiyi piyasaya dönük üretime sevk eden sebepler, tarım sektöründe devlet politikalarının yön vermiş olduğu üretim teknolojisindeki değişimler ve alt yapı yatırımlarına dayandırılabilir. Teknolojik değişimler "artan traktör kullanımı" ile özdeş tutulabilecek tarımda makineleşmenin, yeni iktidar tarafından tarım sektörüne sokulma çabası ile yaratılmıştır. Traktör kullanımının artması yönündeki uygulama, Marshall Yardımı çerçevesinde satın alınan traktörlerin çiftçilere dağıtılması ile işlerlik kazanmış ve uygulama sonucunda 1950 yılında 16.585 olan traktör sayısı 1960 yılına gelindiğinde 42.136'yı bulmuştur (Singer 1977:199-200). Traktör sahibi olma açısından büyük toprak sahipleri önceliğe sahip olmakla birlikte, kullanım açısından eldeki traktörlerin kiralama karşılığı sürüme imkan vermesi ile traktör

daha geniş köylü tabakalarına hizmet etmeye başlamıştır. Zira traktörün büyük toprak sahibinin toprağının sürüm işlemi tamamlandıktan sonra atıl kalması, traktör sahibi açısından bir teknik sermaye israfı anlamı taşımaktadır. Bu durum büyük toprak sahiplerini traktörlerini kiralama ya da köy içi toplumsal ilişkilere bağlı olarak ortaklaşa kullandırma yönünde teşvik etmiştir. Nitekim 1950-1960 arasındaki dönem için yapılmış hane halkı örneklemesine dayalı bir araştırmadan elde edilen ve traktör sahiplerinden %40'ının kendi tarımsal işleri haricinde sadece geleneksel çalışma kapsamında (imece usulü çalışma v.b) traktörlerini başkalarına kullandırdıklarına dair ampirik bulgu bu konuda önemli bir gösterge olarak benimsenebilir (Singer 1977: 203). Ayrıca traktör kiralınması, küçük ve orta ölçekteki köylü işletmeleri açısından ölçek ve teknoloji seçimi arasındaki zorunlu bağlantıları ortadan kaldırdığından (Johnson ve Ruttan 1994: 692) ve traktör kullanımıyla toprak üzerinde emeğin verimi farksızlaştığından, mekanizasyondan büyük toprak sahipleri kadar küçük ve orta ölçekteki işletmelerin de faydalanmış oldukları saptaması yapılabilir (Keyder 1983: 142). Bu bağlamda makineleşme, kendisiyle paralel giden bir diğer gelişme olan çayır ve mera arazilerinin üretime açılmasıyla desteklenince, tüm üretici birimler açısından tarımsal artışı yükseltmek için gerekli uyarıcı koşullar yerine gelmiştir. Nitekim bu dönemde pek çok temel tarımsal ürün için çarpıcı üretim artışları gözlenmektedir. Örneğin temel geçimlik ürün grubunu oluşturan tahılda üretim artışı 1951 yılından 1960'a 10.5 milyon tondan 15.2 milyon tona yükselerek yaklaşık %50 oranında artmıştır. Her ne kadar aynı dönem için üretime açılan toprakların %50 oranında artmış olması, (Şahinöz 1989: 308) hava koşullarındaki olumsuzluklar göz ardı edildiğinde, verimlilikte bir artış olmadığına işaret ediyor olsa da, üretim düzeyindeki yükselme dikkat çekicidir. Öte yandan aynı dönem için traktör kullanımının yapmış olduğu katkı boyutunda olmasa da diğer modern girdilerin kullanımında meydana gelen artışların da piyasaya geçişte etkili olduğu ileri sürülebilir. Bunlar arasında en belirgin olanı sulama girdisindedir. Nitekim 1950 yılına ait sulanan arazi sahası verisi ile 1963 Genel Tarım Sayımı verisi karşılaştırıldığında ortaya çıkan %19.2'lik artış, sulu tarıma geçiş yönünde önemli bir ilerlemeyi ortaya koymaktadır (DİE 1950, 1963).

Piyasaya yönelik meta üretimine geçişin, kırsal üretici kategorileri arasında egemenlik kazanabilmesindeki dönüştürücü değişken ise hükümetin karayolları yapımına yönelik yatırım hamlesi ile açıklanabilir. Çünkü piyasa koşulunun tam anlamıyla işlerlik kazanabilmesi için elde edilen tarımsal artığın piyasada değerlendirilmesi gerekmektedir. Girişilen karayolları hamlesi ile 1950 yılında 47.080 km karayolu kullanıma açık iken, 1960 yılında 9.168 km'si toprak köy yolu olmak üzere 61.542 km'lik karayolu miktarına ulaşmıştır (DİE 1968). Karayolları yapımındaki bu gelişmenin en dikkat çekici yanı, motorlu taşıt kullanımına yönelik katı yüzeyli yol miktarında dönem başı ile sonu arasında yedi katı bulan artıştır. (Singer 1977: 221). Çünkü motorlu araç kullanımına uygun karayollarının yapılması

ile özel kişiler kamyon, minibüs ve traktör alımına hız vermişler ve kasaba pazarlarını köylere bağlamışlardır. Böylece meta üreticilerinin ürettikleri metaların fiziki hareketliliği sağlanabildiğinden, piyasaya entegrasyonun önündeki ulaşım engeli ortadan kalkmıştır (Keyder 1988: 164).

iyasaya yönelik meta üreticiliğinin gerekli koşullarının oluşmasıyla 1980'li yıllara dek Türkiye tarımında egemen üretici tipolojisini temsil edecek olan küçük meta üreticiliği, feodal üretici güçlerin denetimindeki Güney Doğu Anadolu Bölgesi haricinde yaygınlaşmıştır. Söz konusu küçük meta üreticisini kısaca mülk sahibi olup, piyasaya entegrasyon ölçüsü değişmekle birlikte bir meta üretici ve tüketicisi olarak kısmi de olsa bir sermaye birikimini gerçekleştirebilen ve kendi yeniden üretimi bir ücret gelirine zorunlu biçimde bağlı bulunmayan üretici biçiminde tanımlamak mümkündür (Boratav 1981, Friedmann 1978 ve Llambi 1988). Tanıma göre küçük meta üreticisini direkt olarak bir ücretli emekçi statüsünde görmek mümkün olmadığı gibi, saf bir kapitalist üretici olarak ele alıp değerlendirmek de mümkün değildir. Kırsal kesimde sınıfsal ayrıştırmaya yönelik çalışmalardan yararlanılarak söz konusu küçük meta üreticileri için geliştirilen tanımın sınıfsal kapsamı daha belirgin bir halde ortaya konulabilir. Buna göre küçük meta üreticileri, zengin ve kapitalist çiftçi sınıfları ile tarım işçileri ve rantiyelerden farklı olarak zengin, orta ve küçük köylü sınıflarından oluşmaktadır (Boratav 1995: 8-12). Çiftçi ve köylü arasındaki temel ayırım işletme sahibinin doğrudan doğruya tarımla ilgili kol emeği sarf edip etmemesine dayanmakta, küçük meta üretiminden kapitalist çiftçiliğe geçişin eşliğini ise ücretli emek istihdamı oluşturmaktadır (Boratav ve Şen 1998: 457). Türkiye'de teorik olarak "Köylü Yolu" adıyla bilinen (Neocosmos 1986: 33) ve küçük üreticiden büyük toprak mülkiyetine sahip olarak kapitalist çiftçi haline dönüşen girişimciler ağırlıklı olarak Ege ve Akdeniz Bölgelerinin verimli ova toprakları üzerinde gözlenmiş ve sınıfsal farklılığa dayalı tipolojideki azınlık tabakasını meydana getirmişlerdir. Tarımda arazi büyüklüklerine göre işletme biçimlerini gösteren veriler de Batıdaki gibi toprak yoğunlaşması yoluyla kapitalist tarzda üretimde bulunan girişimcilerin hakimiyetinde bir dinamiğin oldukça dışında bir gelişmeye işaret etmektedir. Bu nedenle kapitalist üretim biçiminin koşulları öncüllüğünde geçimlik üretimden genelleşmiş meta üretimine geçen küçük meta üreticilerini sınıfsal açıdan, kapitalist üretim biçimine eklenerek kırsal alanda hakim olan köylü üretici birimler olarak benimsemek uygun görünmektedir.

1963 yılından itibaren planlı ekonomik döneme geçişle birlikte tarımda "devlet desteğinde entansif üretim yöntemine geçiş" dönemi başlamış ve bu dönemin Türkiye tarımında küçük meta üreticiliğinin pekişip güçlenmesi açısından fonksiyonel bir özelliği olmuştur. Zira devletin uyguladığı fiyat sübvansiyonuna dayalı uygulamalar sonucunda kimyasal gübre, tarımsal ilaç, tohumluk gibi modern verimlilik artırıcı girdilerin meta üreticisi birimlerce kullanımı önemli artışlar göstermiştir. Tarım sektöründe birim alana kullanılan girdi yoğunluğunun artması

sonucu ortaya çıkan verimlilik artışının, en azından nüfus artışı oranına eşit olması ile uzun dönemde azalan getirilerin ortadan kaldırılmasına dayalı üretken mekanizma, 70'li yılların ortalarına kadar başarıyla işlemiştir. Bu sayede toprakların bölünmesi olgusuna rağmen artan verimlilik koşullarında optimum işletme büyüklüğü küçülmüş (Harrison 1977: 325-327) ve Türkiye'de küçük meta üreticiliğinin tarımdaki egemenliğini tehdit edebilecek; tarımsal metalar için maliyet fiyatının karşılanamaması (Erdost 1988: 85) ihtimali önemli ölçülerde engellenebilmiştir.

Bu dönem için küçük meta üretiminin sürdürülebilmesine katkı sağlayan bir diğer etken, devletin tarım kesimine verdiği desteğin bir diğer boyutu olan tarımsal destekleme kapsamına alınan ürünler ve tarımsal birlikler başta olmak üzere alıcı kuruluşların ürün alımlarındaki fiyat ayarlamalarıyla ilgilidir. Buna göre devlet taban fiyat uygulamasını ucuz kredi mekanizmasının işletilmesiyle desteklemiş ve üreticinin elindeki ürün fazlasını satın almayı garanti ettiği gibi fiyat ayarlamalarıyla küçük ve orta ölçekteki tarımsal işletmelerce gerçekleştirilen üretim düzeylerini artırma gayreti içerisinde olmuştur (Akşit 1988: 193). Nitekim 1974 yılına kadar çeşitli tarımsal ürünler itibariyle çiftçilerin eline geçen fiyatların artış oranları ile toptan eşya fiyatlarının artış oranlarının kıyaslanması bize çiftçinin metaların değişim ilişkisinden kazançlı çıkmasa da, en azından yeniden üretim koşullarını sürdürülebilmiş olduğu hakkında fikir vermektedir (Bkz Tablo1 ve 2).

Tablo 1: Çiftçinin Eline Geçen Fiyatlar Endeksi Artış Oranı (%) (1970=100), (1971-1979)

Ürün Adı	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Buğday	3.4	4.4	21.1	76.7	17.8	-1.09	7.37	33.8	35.4
Mercimek	33.6	17.0	39.1	37.4	20.5	-0.94	6.81	43.6	51.7
Tütün	2.9	7.0	45.5	63.1	50.0	20.5	25.5	8.37	24.9
Pamuk	24.9	20.9	48.7	52.2	-14.2	33.1	17.8	8.90	59.9
Ayçiçeği	7.2	24.3	7.65	60.4	12.9	10.5	22.5	16.1	42.7

Kaynak: DİE Türkiye İstatistik Yıllığı 1975, 1981.

Tablo 2: Toptan Eşya Fiyatları Endeksi Artış Oranı (%) (1970=100), (1971-1979)

Yıllar	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Endeks									
Art. Oranı	13.7	15.2	16.9	22.9	9.1	13.4	19.4	34.4	38.9

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1975, 1981.

Örneğin 1971-1974 arasında toptan eşya fiyatları ortalama %17.1 düzeyinde artarken çiftçinin eline geçen fiyatların ortalama artış oranları tabloda yer alan tüm ürünlerde bu oranın üzerinde seyretmiştir (buğday %26.4, mercimek %31.7, tütün %19.3, pamuk %36.6 ve ayçiçeği %24.8). 1974'ten sonra ise ekonomideki genel nitelikli bozulmalara bağlı olarak sınai mal fiyatları ile tarımsal ürün fiyatları arasındaki fiyat makasının sınai mallar lehine açılarak iç ticaret hadlerinin sınai mallar lehine döndüğü görülmektedir.

Ancak bu tersine eğilime karşın, devletin mevcut üretim yönteminin değişmesinde doğru fiyat ve kredi politikalarını uygulaması ve girdi kullanımının artması ile oluşan verimlilikteki yükselme, 1980'li yıllara kadar sınai ürün fiyatlarındaki artışlara karşın geçimlik üretimin sürdürülebilirliğini sağlamıştır.

3. 1980 Sonrası: Türkiye'de Küçük Meta Üreticiliğinin Sonu mu?

1980 sonrasında uygulamaya konulan 24 Ocak Kararları ile birlikte tarım sektörüne yönelik uygulanan politikalarda önemli değişimler söz konusudur. 1980 öncesinde Türkiye ekonomisinde ortaya çıkmış olan yüksek oranlı enflasyonun başlıca nedenlerinden biri olarak tarım kesimine verilen devlet desteği görüldüğünden, "tarımsal desteklerin asgariye indirilmesi" ilkesine dayanan, bir anlamda tarım kesimini cezalandırıcı anlayış benimsenmiştir. Bu anlayış uyarınca tarımsal üreticileri gerek fiyat, gerekse maliyetler yönünden destekleyici nitelikteki politikalardan önemli ölçülerde uzaklaştırılmıştır. Yeni politikaların gerisinde, iç göç sonucu artmış bulunan kentsel nüfusun beslenme giderlerinin düşürülmesi ile sanayi ve hizmet sektörlerine ucuz emek üretimini sağlayabilmek (Lehman 1982:147), öncelikli hedef olarak benimsenmiş görünmektedir.

Uygulamaya konulan politikalar sonucunda tarım sektöründe iç ticaret hadleri dolaylı ve direkt olarak nitelenebilecek iki etkiye bağlı olarak sektörün aleyhine dönmüştür. Bu etkilerden dolaylı olanı, tarımsal girdiler ile çıktılar arasındaki görelî fiyatlara, direkt olanı ise üreticilerin tüketmek zorunda oldukarı tüketim malları ile tarım ürünleri görelî fiyatlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır (Kazgan 1993: 312). Nitekim girdi piyasasındaki eksik rekabet koşullarında girdi fiyat esnekliğinin ürün fiyat esnekliğine eşit olmaması sebebiyle beklenen olumsuz etki girdi kullanımında gerçekleşmiş ve çiftçi kullanmakta olduğu tarımsal girdilerdeki kullanım artış hızını geçmiş dönemle kıyaslandığında düşürmüştür. Bu konuda en çarpıcı örnek olarak 1963-1980 arasında yıllık ortalama gübre kullanımında %16.8'lik bir artış hızı sağlanmışken bu hızın 1980-2000 arasında yılda ortalama %2.28'e düşmüş olması verilebilir. Her ne kadar 1980 öncesine ait yüksek ortalama rakamlar gübre kullanımında devlet desteğine bağlı olarak bir atılımı simgelese de 1980 sonrası kullanımda artış hızını gösteren rakamlar bir durgunluğu simgelemektedir. Benzer eğilim tarımsal ilaçlar için de geçerlidir. Günümüzde Türkiye'de iki binin üzerinde bulunan ruhsatlı tarım ilaçlarının içerisinde yer alan

teknik madde sayısı 243 olarak saptanmıştır. Bu maddelerin sadece on altısının ülkemizde üretilmekte olduğu düşünülürse, geri kalan kısmının ya yapılacak ilaçlar için ithal edilmekte olduğu veya hazır ithal ilaç olarak satın alındığı anlaşılmaktadır. 1993-1999 arasında ilaç fiyatları artış oranının ortalama %68 olarak gerçekleştiği tespitinden hareketle, üreticinin optimum ölçekte tarımsal ilaç kullanabilmesinin olanaksız hale gelmiş olduğu ileri sürülebilir (Şehirli, Gençtan, Birsin, Zencirci, Uçkesen 2000: 938). Diğer verimlilik artırıcı girdi olan sulamada ise olumlu yönde artışlar gözlenmektedir. Buna göre sulanan alanların toplam ekili dikili alanlara oranı 1980'de %16.45 iken, 1999'da bu oran %24.4'e ulaşmıştır (DİE 1999). Ancak bu gelişmede GAP Projesi kapsamında inşa edilen bazı sulama ünitelerinin devreye sokulmasının etkisi unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu gelişmenin bölgesel düzeyde sınırlı kaldığı ileri sürülebilir. Girdi kullanımını bakımından sulama haricindeki tek çarpıcı ve olumlu eğilim tohumlukta yaşanmıştır. Bu eğilim, tohumluk üretimi alanında özel sektöre çeşitli kolaylıklar getirilmesi ve sübvansiyon ödemelerinin uygulanması sayesinde yaratılan teşvik ortamıyla ilişkilendirilebilir (Abay, Akgüngör, Artukoğlu, Demirbaş ve Çağlayan 1995: 57).

Tarımda girdi fiyat artışlarının bölüşüm ilişkileri bakımından önemli bir sonucu, üreticilerden, tarımsal girdileri pazarlayan ticaret sermayesine aktarılan payın yükselmesidir. Zira piyasalarda esnek fiyatlama koşulları geçerli ise girdi maliyetlerinin artması, çiftçinin eline geçen gayri safi hasılasını etkilememekle birlikte net gelirini aşındırmaktadır. Diğer bir ifadeyle çiftçinin yarattığı değer (birim ürün için harcanan toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı) değişmediği halde çiftçinin elinde kalan üretici payı, girdileri pazarlayan ticari sermaye lehine azalmaktadır (Boratav 1991: 45). Boratav (1991) yapmış olduğu çalışmasında 1976-1989 arasındaki dönemi incelemekte ve çiftçi ile ticaret sermayesi arasında açıklanan bölüşüm karşıtlığını tarım ticaret hadleri ile ifade etmektedir. Çalışmada çiftçinin eline geçen fiyatlarla girdi fiyatlarındaki görece değişimlere dayanan tarım ticaret hadlerinde meydana gelen düşmenin zımni milli gelir deflatörü ile %50'ye ulaştığı hesaplanmıştır.

Tarımda devlet desteğinin azaltılmasının dolaylı etkisi, girdi kullanım artış hızının gerilemesi ve artan girdi fiyatları sebebiyle üreticiden ticaret sermayesine pay aktarılması olarak ortaya çıkarken, direkt etkisi tarımsal ürün fiyatlarının köylünün tüketmek zorunda olduğu meta fiyatları karşısında gerilemesi sonucunda üreticilerin reel gelirlerinin düşmesi biçiminde gelişme göstermiştir. Bu konuyu somut olarak ortaya koyabilmek için çiftçinin ödediği fiyatlarla eline geçen fiyatların artış oranları karşılaştırılabilir. Karşılaştırmada çiftçinin ödediği fiyatları temsilen kırsal yerler tüketici fiyatları endeksi yıllık artış oranları ve çiftçinin eline geçen fiyatlar endeksi yıllık artış oranları kullanılabilir.

Tablo 3: Kırsal Yerler Tüketici Fiyatları Türkiye Ortalaması Genel Endeks Artış Oranı (%) (1973-1974=100) (1982-1998).

Yıllar	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Artış Or.	23.1	28.3	51.2	41.1	32.2	36.8	78.7	74.4	64.8

Yıllar	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Artış Or.	63.4	65.4	221.4	12.3	86.4	74.3	81.8	84.8

Kaynak: DİE, Kırsal Yerler Tüketici Fiyatları İndeksi Kavram, Yöntem ve Kaynaklar, 1999.*

Tablo 4: Çiftçinin Eline Geçen Fiyatlar Endeksi Artış Oranı (%) (1973=100), (1982-1998).

Ürün Adı	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Buğday	26.1	19.2	59.0	46.9	25.3	17.8	61.6	111.2	57.7
Mercimek	15.9	9.6	62.6	133.5	41.8	-2.2	21.8	77.7	52.1
Mısır	29.2	7.1	58.3	43.9	28.1	12.0	63.7	90.4	61.9
Pamuk					14.1	114.2	25.5	84.4	45.0
Ayçiçeği	29.7	36.4	64.7	77.8	24.2	25.5	28.1	132.3	60.3
Ürün Adı	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	
Buğday	31.8	67.7	75.8	100.3	117.9	105.9	65.7	74.0	
Mercimek	57.4	62.7	49.0	129.3	131.4	51.2	57.2	145.4	
Mısır	40.7	99.4	66.9	109.7	90.6	98.6	52.7	98.2	
Pamuk	53.0	52.5	57.4	159.1	94.2	49.6	102.9	49.3	
Ayçiçeği	56.4	70.5	58.3	181.2	91.6	58.0	74.4	102.0	

Kaynak: DİE, İstatistik Yıllıkları 1985,1990, 2000.

Her iki tabloda yer alan verilere göre bir değerlendirme yapılırsa, geçimlik ürün olarak ele alınabilecek olan buğday, mısır ve mercimekte 1982 ile 1990 yılları arasında çiftçinin eline geçen fiyatlar endeksi ortalama artış oranının kırsal yerler tüketici fiyatları endeksi ortalama artış oranının gerisinde kaldığı görülmektedir. Zira 1982-1990 aralığında çiftçinin eline geçen fiyatlar, buğday, mercimek ve mısır için sırasıyla ortalama %47.2, % 45.8 ve %43.8 oranında artarken, kırsal yerler için tüketici fiyatları aynı dönemde ortalama %47.8 oranında artmıştır. Ticari ürünlerden sayılabilecek pamuk ve ayçiçeğinde çiftçinin eline geçen fiyatların artış oranı sırasıyla %56.6 ve %53.2 olarak gerçekleşerek tüketici fiyatları ortalama artış

* Kırsal Yerler Tüketici Fiyatları Endeksinde yer alan ana mal gruplarının ağırlıkları: gıda, içki, tütün: %45.4, giyim ve ayakkabı: %9.70, konut ve kira: %18.83, ev eşyası: %8.69, ulaştırma: %6.12, eğlence ve kültür: %1.39, sağlık: %2.59, otel, pastane ve lokanta: %2.42, ile çeşitli mal ve hizmetler: %4.00'ten oluşmaktadır.

oranından daha fazla artmıştır. Öyleyse bu zaman aralığı için geçimlik ürün üreten üreticilerin gelir kaybına uğramış oldukları, ticari ürün üreten üreticilerin ise, ele geçen fiyatlar yönünden en azından mevcut durumlarını korumuş oldukları söylenebilir.

50 1991-1998 arasında ise ister geçimlik olsun, ister ticari olsun tarımsal ürünlerin fiyat artış oranlarının kırsal yerler tüketici fiyat artış oranlarından ya daha düşük ya da başa baş seviyesinde olduğu görülmektedir. Örneğin 1991-1998 arasında kırsal yerler tüketici fiyatları genel endeksi ortalama %86.2 düzeyinde artarken, çiftçinin eline geçen fiyatların ortalama artış oranları buğdayda %79.8, mercimekte % 85.4, mısırda %82.1, pamukta % 77.2 ve ayçiçeğinde % 86.5 düzeyinde bulunmaktadır.

Tarımda devlet desteğinin azaltılması sonucu ortaya konulan direkt ve dolaylı etkilerin yaratmış olduğu olumsuz koşullara karşın Türkiye'de küçük meta üretiminin ağırlıklı olduğu tarımsal işletme yapısı değişmemiştir. Buna göre 1980 Tarım Sayımı itibariyle 3.4 milyon olan toplam tarımsal işletme sayısı 1991 Tarım Sayımı sonuçlarına göre 4.1 milyonu bulmuştur. Toplam işletme sayısının artmasıyla birlikte, işletme başına düşen ortalama arazi büyüklüğünün azalıyor olması, gözlemlenebilen bir diğer gelişmedir. Nitekim 1980 Tarım Sayımında Türkiye'de işletme başına 6.13 hektar arazi düşmekte iken, bu miktar 1991 Tarım Sayımında 5.76'ya gerilemiştir. Tarımsal işletmelerin üretimde buldukları toprakların arazi dilimlerine göre dağılımı incelendiğinde ise Türkiye'de tarımsal işletmelerin % 36.05'inin 1 ile 1.9 hektar, % 48.86'sının 2 ile 10 hektar arasında toprak parçaları üzerinde üretime devam eden cüce ve küçük işletmelerden oluştuğu görülmektedir. 10 ile 50 hektar arasında toprak işleyen orta ölçekteki tarımsal işletmelerin oranı % 14.5 iken, 50 hektarın üzerinde toprağa sahip büyük tarımsal işletmelerin oranı sadece % 0.59'dur (DİE 1991). Bu verilerin ışığında tarımda cüce ve küçük işletmelerin egemenliğindeki üretici yapısının, devletin tarıma olan desteğini azaltması ile birlikte gerileyen reel gelir koşullarına karşın değişmediği söylenebilir. Paradoksal gibi görünen bu durumun açıklanması, söz konusu üretici yapısının ileriki dönemlerde devamı ya da sonlanması bakımından önem taşımaktadır. Bu amaca yönelik olarak tarım kesimindeki tüm meta üreticileri için üretime devam edebilmenin koşullarının araştırılması gerekmektedir.

Küçük meta üreticisi birimler için değişen fiyat ve ve gelir koşulları karşısında kendi yeniden üretim riskinin arttığı gerçeğinden hareket edilirse, bireyin muhtemel davranışını ortaya koyan koşul yazılabilir:

Max EU (Y) (1).

Bu ifadede U, faydanın beklenen değeri, Y; risk altındaki çıktıdır. Birey riskten kaçınma eğilimi içerisine girerek faydasını maksimize etmek isteyebilir. Bunun basit bir ölçütü bireyin marjinal faydasının esnekliğini, ya da diğer bir ifadeyle riskten kaçınma katsayısını ölçebilmektir. Bunun için riskten kaçınma katsayısı R aşağıdaki formül uyarınca hesaplanabilir:

$$R(Y) = -YU''(Y)/U'(Y) \quad (2).$$

Bu bazı seçilen gelir seviyeleri için değerlendirilebilir. Esneklik olarak boyutsuz olduğu için riskten kaçınmanın tanımlanabileceği en uygun yol olarak benimsenebilir (Newbery ve Stiglitz 1981: 70-72). Ancak Türkiye gibi uzun yıllar devlet desteğinde üretim ilişkilerini geliştirip düzenlemeye alışmış üretici birimler için devlet desteği önemli ölçüde azaldığında riskin kendisinin değiştirilemez olduğu varsayımı yapılabilir. Bu varsayım altında küçük meta üreticisi birimler için riskten kaçınma eğilimi içeren muhtemel davranış biçimleri araştırılabilir. Bunlardan ilki küçük meta üreticisinin piyasa için üretimden vazgeçerek, geçimlik üretime yönelmesidir. Bunun için meta üreticilerinin ürün desenini tütün, pamuk, ayçiçeği, şekerpancarı gibi pazarlık ürünlerin üretiminden tahıllar grubu, bahçe ürünleri gibi geçimlik ürünlere kaydırarak aracısız pazarlama dışında piyasaya dönük üretim yapılarını daraltmaları (Boratav 1991: 135) ve toplam riski azaltmaya çabalamaları düşünülebilir (Stiglitz ve Newberry 1981). Ancak aşağıdaki tablo (5) ve (6)'dan rahatlıkla anlaşılacağı gibi temel geçimlik ürün grubunu oluşturan tahıllar grubunda dahi son on yıllık süreçte köylünün pazara arz ettiği miktarı hiçbir şekilde düşürmediği anlaşılmaktadır. Buğdayda hektar başına ortalama 220 kg tohumluk buğday kullanıldığı (Özmen 1985. 9, Dalak 1991: 114) hesabından hareketle her sene elde edilen toplam mahsülün ortalama %10'luk kısmının tohumluğa ayrılması gerekmektedir. Örneğin 1999 yılı itibarıyla 9.400.000 hektar olan buğday ekili alanlara toplam 2.068.000 ton tohumluk buğday gerekmektedir ki bu da arza konu olan 22.482.000 ton olan üretimin %9.19'luk kısmına karşılık gelmektedir. Ayrıca her sene yaklaşık olarak yurt içinde kullanılan buğdayın %7'si yem olarak tüketilmektedir (Aydoğuş, Ege ve Köse 1999: 18). Öyleyse temel geçimlik ürün grubunu oluşturan tahıllar için aşağıdaki tahmini tablo (5) oluşturulabilir:

Tablo 5: Buğdayın Çeşitli Kullanım Alanlarına Tahmini Ayrılan Payları

Buğday	
Üretim	% 100
Aile Tüketimi+İşçilere Verilen	% 23
Yem	% 7
Tohumluk İçin Ayrılan	% 10
Satılan	% 60
Arza Konu Olan Miktar	% 60

Tablo 6: Çeşitli Yıllar İtibariyle Tahıllar Grubunun Pazarlama Değeri ve Oranı

Yıllar	Miktar (Ton)	Fiyat (TL/kg)	Değer	Pazarlananın Değeri	Pazarlananın Oranı
1988	30.778.694	154	4.726.280	2.850.928	60.32
1990	30.109.369	498	14.997.267	9.031.170	60.22
1992	29.070.897	1134	32.954.378	19.786.013	60.04
1995	28.083.560	8116	227.945.129	136.855.737	60.03
1996	29.231.100	17.422	509.288.112	305.292.317	59.94
1997	29.650.575	29.065	861.812.547	517.308.526	60.02
1998	33.060.972	---	1.572.084.000	943.260.915	60.00
1999	28.749.720	---	1.938.377.000	1.154.627.373	59.56

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer), 1988-1999.

Tahmini olarak oluşturulan Tablo (5)'ten görülebileceği gibi buğdayda %20'leri bulan aile tüketimi ve işçilere verilen pay toplamına karşılık, Tablo (6)'dan tespit edilebileceği gibi tahıllar grubunda köylünün ortalama net %60 olan pazarlama oranı hiç bir değişiklik göstermemiştir. Öte yandan Türkiye'de 1980 sonrasında çeşitli ürünler için tarımsal üretim rakamları incelendiğinde genel olarak bitkisel üretimde durağan bir gelişme içerisine girildiği, ancak ticari ürünlerden geçimlik ürünlere geniş ölçekte bir kayma olmadığı görülmektedir. Öyle ki tütünde %26'lara varan üretim daralması hariç, şekerpancarı, pamuk, ayçiçeği gibi pazarlık ürünlerin üretiminde genel olarak hava koşullarındaki değişmelerle açıklanabilecek derecede düşük seviyelerde artma ya da azalmalar gözlenmektedir. Ayrıca geçimlik temel ürün grubunu oluşturan tahıllarda da ikame ilişkisini ortaya koyabilecek somut üretim artışları görülmemektedir. Aksine tahıl üretiminde oldukça düşük düzeyli sayılabilecek bir artma eğilimi bulunmaktadır. Tahıl ekili alanlardaki 1980-1999 arasında saptanan sadece %2.8'lik genişleme ise ürünler arası ikame ilişkisini kanıtlamaktan oldukça uzaktır (DİE 2000).

Küçük meta üreticileri açısından piyasaya yönelik üretimden vazgeçerek, hane halkı öz tüketimine yönelmenin tek istisnası hayvancılıkta ortaya çıkmıştır. Bu konuda 1980'li yılların başı ile 90'lı yılların sonu arasında önemli üretim düşüşleri meydana gelmiştir. 1980'li yılların başında 48 milyon civarında olan koyun sayısı %30 azalarak 33 milyona, 16 milyon civarında olan sığır sayısı ise %35 azalarak 11 milyona düşmüştür (DİE 2000). Hayvancılıkta yaşanan piyasa için üretimden kaçış eğilimini, ekonomik ve ekonomi dışı etkenler olmak üzere iki başlık altında değerlendirip açıklayabilmek mümkündür. Ekonomik açıdan hayvancılıkta 1980'den itibaren uygulamaya konulan yanlış devlet politikaları, üretilen hayvan

sayısının azalmasında etkili olmuştur. Buna göre hayvancılıkta liberal politikaları aktif hale getirme ve ülke içi et fiyatlarını piyasa koşullarında belirleyebilme adına canlı hayvan ve hayvansal ürün ithalatının serbestleştirilmesi, yerli üreticiyi olumsuz fiyat ve gelir koşullarıyla karşı karşıya bırakmış ve üretici özellikle 1990'lı yıllardan itibaren hayvancılığı geri plana itmiştir. Sonuçta 1980'lerin ilk yıllarında ortalama yalnızca 10 ile 20 milyon \$ arasında bulunan canlı hayvan ithalatı 1990'da 100 milyon \$'ı aşmış, 2000'de ise 236 milyon \$'a ulaşmıştır (DİE 2000). Benzer bir gelişme hayvansal ürünlerde yaşanmış ve son yıllardaki ithalat artışıyla hayvansal ürünlerde ihracatın ithalatı karşılama oranı %500'lerden %17'lere gerilemiş ve hayvansal ürünler bakımından dışa bağımlı hale gelinmiştir (Şahinöz 1997: 142-143). Ancak hayvancılıkta yaşanan üretimden kaçış olgusu tek başına ekonomik değişkenler ile açıklanamaz. Yetiştirilen hayvan sayılarının gerilemesinde etkili iki önemli faktör olan terör ve ıslah çalışmaları da oldukça önemlidir. Özellikle küçük baş hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı Güney Doğu Anadolu Bölgesine bağlı illerde giderek artan terör olayları sonucu can ve mal güvenliği tehlikeye düştüğünden, üretici temel üretim faaliyeti olan hayvancılıktan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Buna ek olarak sığır ağırlıklı olmak üzere büyük baş hayvancılıkta girilen, hayvan türlerini ıslah etme çalışmaları sonucu daha az sayıda hayvandan daha fazla verim alınabildiğinden, toplam hayvan sayısındaki azalmaların en azından belirli bir kısmını bu faktör yardımıyla açıklamak mümkündür.

Görüldüğü gibi Türkiye'de azalan reel gelir koşullarında üreticiyi piyasaya dönük üretimden geçimlik üretime zorlayan koşulların hayvancılık hariç, gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. 1950'lerden itibaren Türkiye'de tarımsal üreticiler, kapitalist üretim biçiminin varlık koşullarından olan piyasaya yönelik meta üretimi (Painter 1986:222) konusunda oldukça yüksek sayılabilecek bir uyum göstermişlerdir. Bu uyum ile birlikte meta üreticisi birimler haline dönüşen kırsal üreticilerin meta ekonomisi haricinde kendi yeniden üretimlerini gerçekleştirmez hale gelmiş olmalarının (Bernstein 1979: 425), Türkiye'de geçimlik üretime geri dönüşü imkansız kılmış olduğu savunulabilir.

O halde meta üreticisi birimler için muhtemel ikinci davranış biçimi olan riski daha az maliyetle üstlenen kişiye transfer etmek ya da paylaşmak yönündeki davranışlar sorgulanabilir (Stiglitz ve Newberry 1981: 164). Bu konuda temel eğilimler üretici birimlerin kiracılık, ortakçılık ya da ücret karşılığı çalışma gibi üretim ve bölüşüm ilişkilerine yönelmeleridir. Daha önceki dönemler için toprak tasarruf şekilleri verilerine bağlı olarak Türkiye'de toprak mülkiyetinin küçük toprak sahiplerinden büyük toprak sahiplerine satılması sonucu ortaya çıkan bir mülksüzleşme sürecinden ve kapitalist-ücretli emekçi kutuplaşmasından söz edebilmek mümkün görünmemektedir. Teorik olarak bağımlı üretim biçimleri egemen üretim biçimine eklenerek varlığını sürdürebilmektedir (Kautsky 1988). Bir üretim biçiminin diğerleri üzerinde egemen olması demek ise bu üretim

biçiminin ilişkilerinin oransal olarak diğerlerinden fazla olması anlamına gelmemektedir (Aydın 1986: 185-186). Bu teorik kabullerden hareketle tam anlamıyla mülksüzleşme sürecine girilmeksizin, egemen kapitalist üretim biçimi koşullarının dayattığı ortakçılık, kiracılık gibi üretim ve bölüşüm ilişkileri araştırılabilir.

Arazi tasarruf şekillerini kullanarak yapılabilecek bir değerlendirme ile "kendi arazisi olan işletmeler" kategorisi içerisinde, "başkasından arazi tutup, başkasına vermeyenler" kategorisi yorumlanabilir. Zira bu kategori temel olarak kapitalist tarzda bir örgütlenme ile tarım yapan işletmeleri simgelemektedir. 1970, 1980 ve 1991 Tarım Sayımlarına ait veriler karşılaştırıldığında, Türkiye'de kapitalist anlamda bir dönüşümün göstergelerinden sayılabilecek büyük işletmelerde küçüklerden toprak kiralama ilişkisinin giderek azalmakta olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre Türkiye'de başkasından kira ile arazi tutup, başkasına kiraya vermeyenlerin kendi arazisine sahip olan işletmelere oranı 1970'te %11.9 iken bu oran 1980'de %7.66'ya, 1991'de ise %5.88'e düşmüştür. Öyleyse bu düşme, büyük toprak sahiplerinin başkalarından toprak kiralamak yoluyla girişebilecekleri bir mülksüzleşme eğiliminin giderek ortadan kalktığı şeklinde yorumlanabilir. Bu oranın sadece ağırlıklı olarak piyasaya dönük ürünlerin yetiştirildiği kapitalist meta üretim ve bölüşüm ilişkilerinin nisbi olarak gelişmiş olduğu 2. ve 3. Tarım Bölgelerinde (Ege ve Marmara) Türkiye ortalamasının üzerinde olması (%9.64 ve %8.95), bu eğilimi kanıtlayabilecek bir göstergedir. Toprak tasarruf şekillerine göre bir diğer değerlendirme yapılırsa, Türkiye'de kapitalist üretim biçimi koşullarının dayattığı temel üretim ve bölüşüm ilişkilerinin, kiracılık ve ortakçılık ilişkileri üzerine kurulu olduğu görülür. Öte yandan bu ilişkilerin kendi aralarındaki bir kompozisyon değişikliğinden söz edilebilir. Zira 70'li yıllarda tarım kesiminde kendi arazisi olmayanların %35.08'i yalnız kiralama yoluyla arazi işlemekte iken, bu oran 1980 Tarım Sayımında %40.87'ye, 1991'de ise %71.27'ye yükselmiştir. Bunun yanında yalnız ortakçılıkla arazi işletenlerin payında ise bir azalma söz konusudur. Nitekim 1970'te %55.15 olan bu oran, 1980'de %22.58'e, 1991'de ise %18.96'ya düşmüştür. İki ya da daha fazla şekilde arazi işletenlerin payında fazla önemli sayılabilecek değişimler gözlenmediğine göre toprak kiralama ile ortakçılık arasında bir ikame ilişkisinin gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Toprak kiralama yönündeki bu tercih nedensel olarak, daha ziyade küçük mülk sahipleri için tarımsal faaliyetin zorunlu olarak asli gelir sağlama işlevini yitirip şehir, kasaba gibi köy dışındaki mekanlarda başka gelir getiren faaliyetlere yönelmesi kapsamında açıklanabilir. Köy dışında ikamet etmeye başlayan küçük mülk sahibi için toprağın tümüyle elden çıkarılması olgusu, köy kültürüne bağımlılık, kent yaşamının risklerle dolu oluşu gibi sebeplerle gerçekleşmemekle birlikte (Yıldırak, Gülçubuk ve Gün 1995: 106), küçük üreticinin sahip olduğu arazinin daha çok topraksız kişilere kiralanarak işlenmesi yeğlenmektedir.

Tarımda kapitalist nitelikteki işletmelerin sayısının artmadığı ve toprak üzerinde yoğunlaşmanın yaşanmadığı konjonktürde, meta üreticileri açısından değişen koşullar karşısında direnişi açıklayan iki temel etken bulunmaktadır. Bunlardan ilki küçük meta üreticisinin diğer üretim birimlerinde var olmayan aile emeği rezervinin harekete geçirilmesiyle ilişkilidir. Bilindiği gibi emeğe ödenen ücret, kapitalist bir işletme için maliyet kalemi olma özelliği taşıırken, aile tipi işletmede aileye mensup emeğe çalışma karşılığında ücret benzeri bir ödeme yapılmamaktadır. Aile tipi üreticiliğin geçerli olduğu tarımsal işletmelerde, aile emeği yeniden üretimin karşılanabilmesinde zorunlu olarak kullanıldığından, aile emeğinin fazla istismar edilmesi olgusu yaşanmaktadır (Vergopoulos 1978: 452). Bu nedenle 1980 sonrasında küçük meta üreticisinin iç ticaret hadlerinin aleyhine dönmesi sonucunda, kendine özgü direniş aracı olan hane içi sömürü haddinin yükseltilmesini devreye sokmuş olduğu söylenebilir (Kautsky 1988: 111). Ancak aile tipi işletmelerdeki fertlerin çalışma süreleri bilinmeden, eldeki verilerle bu aracın direnişe olan katkısını makro düzeyde ölçebilmek mümkün değildir. Bu konuda Boratav ve Şen'in (1995: 473) hane halkı anketlerine dayalı, bölgesel bazda yapmış oldukları çalışmanın kadın emeği ile ilgili sonuçları, hipotezi destekleyici niteliktedir. Buna göre Orta Anadolu köylerinde para kazandıran ve üretken işlerde çalışan kadınların oranı %22.5'i bulmaktadır. Bu işlerin bazıları (dikiş, halı, kilim dokuma gibi) ev içinde, bazıları ise (tarla işi, pazarcılık gibi) hane dışında yapılmaktadır. Çalışmanın aile emeğinin artan kullanımı ile ilgili destekleyici bir diğer sonucu, köy verileri ile kent verileri karşılaştırıldığında kadın emeğinin kırsal ekonomiye aktif katılımının, kent ekonomisine katılımdan daha yüksek bulunmuş olmasıdır. Diğer etken olan tarım ve tarım dışında ücret karşılığı çalışmaya başlama ise makro veriler aracılığıyla çok daha net olarak ortaya konulabilir. Tarım sektöründe istihdamın yapısını gösteren aşağıdaki tablo bu konuda önemli ipuçları vermektedir.

Tablo 7: Tarım Sektöründe İstihdamın Yapısı

Toplam	Ücretli veya Maaşlı	Yevmiyeli, Mevsimlik Geçici İşçi	İşveren	Kendi Hesabına Çalışan	Ücretsiz Aile İşçisi
12.293.000	1.485.000	842.000	188.000	3.880.000	5.898.000

Kaynak: DİE, Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları, 1999.

Buna göre tarım sektöründe ücret karşılığı çalışanların toplam işgücüne oranı %12.08 düzeyindedir. Öte yandan geçici ya da mevsimlik işçilerin oranı ise %6.8'dir. Bu iki veri beraberce ele alındığında, tarım kesiminde istihdam edilenlerin %18.88'lik kısmının daimi veya geçici işlerde ücret karşılığı çalıştıkları

anlaşılmaktadır. Geçmiş dönemlerle ilgili bir kıyaslama yapılırsa, 1970 ile 1980 yıllarına ait istihdam verileri itibariyle tarım sektöründe ücret karşılığı çalışanların faal tarım nüfusuna oranı bu yıllar arasında %4.5'ten sadece %4.9'a yükselirken, 1980 ile 1999 yılları istihdam verileri kıyaslandığında, ücret karşılığı çalışanların faal tarım nüfusuna oranında dört katı bulan bir artış göze çarpmaktadır. Bu son tespit, 1980 sonrasında tarımda mülksüzleşme eğiliminin hızlandığı ve mevcut kapitalist işletmelerin artan işgücü talebinin ücret karşılığı çalışmayı uyardığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak toprak tasarruf şekillerine ait verilerden anlaşıldığı gibi toprak üzerinde yoğunlaşma eğiliminin tersine, küçük toprak mülkiyetine sahip tarımsal işletmelerin sayısı artmakta ve işletmelerin parçalanması eğilimi ağır basmaktadır. Ayrıca sermaye sahipleri tarıma yatırım yapmaktansa karlılığı yüksek alternatif faaliyetlere yönelmektedirler (Sönmez 1987: 232). Bunlar arasında bakkal dükkanı, kahvehane açma, nakliye aracı satın alarak taşımacılık yapma gibi ticarete dayalı faaliyetlerin yanısıra mevcut zanaatları geliştirmeye ve modernize etmeye yönelik faaliyetler (halı dokumacılığı, maden işlemeciliği) ile turizm işletmeciliği, müteahhitlik önemli yer tutmaktadır.

Tarımda kapitalist nitelikteki işletmelerin sayısının artmadığı ve toprak üzerinde yoğunlaşmanın yaşanmadığı koşullarda ücret karşılığı çalışanların artmasıyla ortaya çıkan paradoksal gibi görünen bu durum, tarımda giderek yaygınlaşan "tarımsal üretimin toprağa olan bağımlılığını azaltan" üretim kollarının yaygınlaşmasıyla açıklanabilir. Çünkü tarımsal sermaye toprak üzerinde yoğunlaşmanın artırılması yönünde bir eğilim içerisinde olmayıp (Patnaik 1979: 417) aksine arıcılık, mantar yetiştiriciliği, seracılık, su ürünleri üreticiliği, kümes hayvancılığı, çiçekçilik gibi topraksız veya az toprak isteyen tarımsal üretimi (Tümay 1998: 174) tercih etmektedir. Nitekim 1980 yılına ait veriler ile kıyaslandığında arı kovanı sayısında 1.8 kat, tavuk ve hindi sayısında iki katın üzerinde, su ürünleri üretiminde iki katlık önemli artışlara rastlanmaktadır. Bu artış eğilimi bitkisel üretim ile kendi yeniden üretimini gerçekleştiremeyen köylünün, zorunlu olarak değişim değeri yüksek alternatif gelir getiren tarımsal faaliyetlere yönelişine işaret etmektedir.

Tarımın toprağa olan bağımlılığını azaltan teknolojik gelişmelerle birlikte az toprak gerektiren bu üretim kollarında faaliyet gösteren işletmelerin ücret talebinin artmış olması, geçimlik düzeyde üretim için yeterli toprağı bulunmayan üreticilerin ise işgücü arzı oluşturarak ücret karşılığı çalışmaya başlamaları, kapitalist sermayenin toprak üzerinde bir yoğunlaşmayı ortaya çıkarmaksızın tarıma nüfuz ettiğini kanıtlamaktadır.

Kendini yeniden üretebilme gücünden yoksun kalan hane halkı üyelerinin bir kısmının tarımda mevsimlik işçiliğe yönelmesi ya da tarım dışı geçici ve çoklu işçiliğe başlamaları, ücret karşılığı çalışmaya yönelmenin diğer bir boyutudur (Llambi 1988: 367). Bu konuda tarım sektörüne ait işgücü verilerinin yer aldığı aşağıdaki tablonun yorumlanması aydınlatıcı olabilir.

Tablo 8: Tarım Sektöründeki İşgücünün Tarım ve Tarım Dışı Sektör ve Alt Sektörlere Göre Dağılımı

Tarımsal İşgücü	12.293.000
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık (X)	9.477.000
Madencilik ve Taşocakçılığı (a)	83.000
İmalat Sanayi (b)	577.000
Toptan ve Perakende Ticaret (c)	670.000
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama (d)	256.000
Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizm. (e)	761.000
İnşaat ve Bayındırlık İşleri (f)	365.000
Diğer İktisadi Faaliyet Kolları (g)	104.000

Kaynak: DIE, Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları, 1999.

Tablodaki veriler kullanılarak aşağıdaki eşitlikler yazılabilir:

$$\text{Kırsal İşgücü (Lk)} = X + Y$$

$$Y = a + b + c + d + e + f + g$$

$$Y/Lk = \%22.9$$

$$X/Lk = \%77.1$$

Eşitliklere göre tarımsal işgücünün %22.9'u yani yaklaşık dörtte biri imalat sanayii, ticaret ulaştırma, inşaat, toplum hizmetleri gibi tarım harici gelir getiren iktisadi faaliyet kollarında çalışmaktadır. Bu bulguya dayanarak tarımsal işgücünün, kapitalist üretim koşulları altında üretimde bulunması sebebiyle basit meta üreticisi konumundan sıyrılarak zorunlu olarak emek gücünü satmak ya da ek iş yapmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır (Lenin 1996: 24). 1980 sonrasında büyüyen tekstil, gıda gibi sektörlerde işgücünün önemli kısmı kırsal kesimden sağlanmaktadır. Özellikle tekstil sektöründe taşeronlar ve imalatçı tüccarlar kırsal kesimin sağladığı işgücünü kullanırken, bazı gıda fabrikaları özellikle köylü kadın emeğini servisleri aracılığıyla günlük olarak taşıma yolunu seçmektedirler (Tümay 1998: 174-175).

Böylece Türkiye tarımında mülkiyet yapısının küçüldüğü şartlarda köylünün ek işe bağımlılığının artması (Banaji 1976: 36, Bhaduri Rahman ve Arn 1986: 85) ve tarım dışı faaliyetlere dayalı olarak yürütülen ücret karşılığı çalışma (Painter 1986, Bhaduri, Rahman ve Arn 1986) küçük meta üreticisinin gerileyen fiyat ve reel gelir koşulları karşısındaki davranış biçimini açıklayıcı faktörler olması yanısıra, ona direnme gücünü veren bir diğer faktör olma özelliğini de taşımaktadır.

Aile emeği rezervinin harekete geçirilmesi ile tarım ve tarım dışında ücret karşılığı çalışmaya başlama olarak tespit edilen ve tarım sektöründe direnişi

sağlayan iki temel faktörün yanısıra bazı yardımcı faktörlerin etkisi de yadsınamaz. Bunlar arasında bulunan, üreticinin girdi kompozisyonunda değişikliğe gitmesi, ürün desenini değiştirmesi, pazarlama ve kredi koşullarında yeni yönelimler içerisine girmesi, yardımcı direnç mekanizmaları olarak benimsenebilir.

4. Sonuç

Türkiye tarımında küçük meta üreticilerinin kapitalizme geçiş sürecinin başlangıcı 1950'li yıllara inmektedir. 1980 sonrasında tarımda devlet desteğinin önemli ölçülerde azaldığı ortamda sanayi ve hizmet sektörleriyle eşitsiz değişim ilişkisine giren ve bunun sonucunda elde edilen reel gelir bakımından bir gerileme riskiyle karşı karşıya kalan üretici birimler için geçerli olabilecek iki davranım biçimi bulunmaktadır. Davranım biçimlerinden ilki olan, meta üreticilerinin piyasa için üretimden vazgeçerek öz tüketime yönelmelerinin hayvancılık sektörü haricinde geçerli olmadığı anlaşılmıştır. Hayvancılıkta yaşanan üretimden kaçış gerçeğini ise ağırlıklı olarak ekonomi dışı faktörlerin yardımıyla açıklamak mümkündür. İkinci davranım biçimi olan tarım ve tarım dışı çoklu işlerde ücret karşılığı çalışmaya başlama ile hane halkı emek süresinin uzatılması ise Türkiye tarımında kapitalistsiz kapitalizmin nasıl olup ta süregelebildiğinin açıklayıcısı faktörler olarak tespit edilmiştir. Özellikle tarımda bitkisel üretimin toprağa olan bağımlılığını azaltan teknolojik gelişmelerin tarımda ücret karşılığı çalışmayı uyarması ve büyüyen kasaba ve şehirlerin kırsal üreticilere geçimlik yeni iş olanakları sunmasının, kapitalist üretim ve bölüşüm koşullarının egemenliğindeki küçük meta üreticiliğinin çözülmesinde önümüzdeki dönemler için en azından kısa ve orta vadede çözülme için yavaşlatıcı bir işleve sahip olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- ABAY,C, S. Akgüngör, M. Artukoğlu, N. Demirbaş ve L. Çağlayan (1995), "Planlı Dönemde Tarım Politikaları." Tarım Haftası 95, Cilt 1, TC Ziraat Bankası Yayınları: 43-67.
- AKAT, Asaf S (1977), "Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu, Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım." Toplum ve Bilim, 1: 34-49.
- AKŞİT, Bahattin (1988), "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları." Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Yurt Yayınları 18: 179-197, Ankara.
- AYDIN, Zülküf (1986), "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Az Gelişmiş Ülkeler II." 11. Tez Kitap Dizisi, 4: 171-211, İstanbul: Uluslararası Yayıncılık Ltd. Şti.
- AYDOĞUŞ, O, H. Ege ve N. Köse (1999), Buğday Durum ve Tahmin 1999/2000, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- BANAJI, Jarius, (1976) "Summary of Selected Parts of Kautsky's Agrarian Question." Economy and Society, V, 1: 2-49.
- BERNSTEIN, Henry (1979), "African Peasantries: A Theoretical Framework." Journal of Peasant Studies, XV, 2: 258-270.

- BHADURI, A, H.Z Rahman ve L. Arn (1986), "Persistence and Polarisation, a Study in the Dynamics of Agrarian Contradiction." *Journal of Peasant Studies*, XII, 3: 82-89.
- BORATAV, Korkut (1981), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm, Birikim Yayınları Yerli Araştırmalar Dizisi 5, İstanbul.*
- _____ (1991), *Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, Yeni Dizi7, İstanbul.*
- _____ (1995), *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: Numune Matbaacılık.*
- DALAK, Sedat (1991), *Türkiye'de Buğday Ekonomisi ve Buğdayda Devlet Müdahalesi, Cumhuriyet Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.*
- D.İ.E (Devlet İstatistik Enstitüsü)
- Ziraat Sayımı Neticeleri, 1956, Ankara, T:C Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü.
- Genel Tarım Sayımı Örneklemeye Sonuçları,1963, Ankara.
- Genel Tarım Sayımı, 1970, Ankara.
- Genel Tarım Sayımı Hane Halkı Araştırma Sonuçları, 1980, Ankara.
- İstatistik Yıllıkları, 1968, 1975-1981, 1985, 1990-2000, Ankara.
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer), 1980, 1988-1998, Ankara.
- Tarım İstatistikleri Özeti, 1997, Ankara.
- Kırsal Yerler Tüketici Fiyatları İndeksi Kavram, Yöntem ve Kaynaklar.
- Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları, 1999, Ankara.
- ERDOST, Muzaffer İ (1988), *Kapitalizm ve Tarım, Ankara: Onur Yayınları.*
- FRIEDMANN, Harriet (1978), "World Market, State and Family Farm: Social Bases Of Household Production in the Era of Wage Labour." *Comparative Studies in Society and History*, XX: 545-586.
- HARRISON, Mark (1977), "The Peasant Mode of Production in the Work of A.V Chayanov." *Journal of Peasant Studies*, IV,4: 321-336.
- JOHNSON, N ve R. Ruttan (1994), "Why are Farms so Small?" *World Development*, XXII: 691-706.
- KAUTSKY, Karl (1899) (çev.1988), *The Agrarian Question, London: Winchester Mass Printing (Çev. Pete Burgess).*
- KAZGAN, Gülten (1993), "1980 Sonrası Yıllarda Yapısal Uyum Politikaları ve Tarıma Etkilerinin Toplumsal-Ekonomik Sonuçları." *Tarımsal Destekleme Politikaları Sorunlar-Çözümler, Tarım Haftası 93 Sempozyum, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.*
- KEYDER, Çağlar, (1983), "The Cycle of Sharecropping and Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey." *Journal of Peasant Studies*, X, 2 ve 3: 130-145.
- _____ (1988), "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi." *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Yurt Yayınları 18: 163-175, Ankara.*

- LEHMAN, David, (1982), "After Chayanov and Lenin-New Paths of Agrarian Capitalism." *Journal of Development Economics*, XI: 133-161.
- LENIN, Vladimir I (1996), *Tarımda Kapitalizm*, Ankara. Sol Yayınları (Çev. Serpil Güvenç).
- LLAMBI, Luis, (1988), "Small Modern Farmers: Neither Peasants Nor Fully Fledged Capitalists." *Journal of Peasant Studies*, XV, 3: 350-372.
- NEOCOSMOS Michael, (1986), "Marx's Third Class: Capitalist Landed Property and Capitalist Development." *Journal of Peasant Studies*, XIV, 3: 5-44.
- NEWBERY David M G ve J. Stiglitz, (1981), *The Theory of Commodity Price Stabilization*, Oxford: Clarendon Press.
- OYAN, Oğuz, (1998), *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- ÖZMEN, Mesut M, (1985) *Regresyon Analizi ve Türkiye Üzerine Bir Deneme*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- PAINTER, Michael, (1986), "The Value of Peasant Labour Power in a Prolonged Transition to Capitalism." *Journal of Peasant Studies*, XIII, 14: 221-239.
- PATNAIK, Utsa, (1979), "Neo Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and it's Fundemantal Fallacy." *Journal of Peasant Studies*, VI, 4: 375-420.
- RUDRA, Ashok, (1988), "Pre Capitalist Modes of Production in Non European Societies." *Journal of Peasant Studies*, XV, 3: 373-393.
- SINGER, Morris, (1977), *The Economic Advance of Turkey 1938-1960*, Ankara: Turkish Economic Society Publications.
- SÖNMEZ, Mustafa, (1987), "Türkiye'de Tarım ve Büyük Burjuvazi." 11. Tez Kitap Dizisi, 7: 230-245, İstanbul: Uluslararası Yayıncılık Ltd. Şti.
- ŞAHİNÖZ, Ahmet, (1989), *ABD-AET Türkiye Tarım Politikaları ve Dünya Pazarları*, İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş Yayını.
- _____ (1997), "GATT Tarım Anlaşması ve Türkiye." *AB ve GATT Karşısında Türk Gıda Sektörü*, İstanbul: SETBİR Yayını.
- ŞEHİRALİ, Sezen, T. Gençtan, A. Birsin, N. Zencirci ve B. Uçkesen, (2000), "Türkiye Tahıl ve Yemlik Tane Baklagil Üretiminin Bugünkü ve Gelecekteki Boyutları." *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi, Tarım Haftası 2000*, 1. Cilt
- ŞEN, M ve K. Boratav (1998), "Türkiye Tarımında Sosyal Tabakalaşma ve Emek Kullanım Biçimleri: Bazı Köy Hane Halkı Araştırmalarındaki Bulgular Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam* (Ed: Tuncer Bulutay), Ankara: DİE Matbaası.
- TÜMAY, İsmail, (1998), "Tarım ve Köylü: Sizi İlgilendiriyor mu?." *Mürekkep*, 10/11: 160-194.
- VERGOPOULOS, Kostas, (1978), "Capitalism and Peasant Productivity." *Journal of Peasant Studies*, V, 4: 446-465.
- YILDIRAK, N, B. Gülçubuk ve S. Gün, (1995), "Tarımsal Nüfus ve Yapısal Dönüşüm." *Tarım Haftası 95*, Cilt 1, TC Ziraat Bankası Kültür Yayınları.